

بررسی و نقد دیدگاه زرقاتی درباره تقدم مصحف ابوبکر بر مصحف امیرمؤمنان علیه السلام با تأکید بر دیدگاه آیه الله معرفت

عبدالکریم بهجت پور^۱

زهرا بهجت پور^۲

چکیده

درباره اولین جمع آوری مصحف، پس از رحلت رسول اکرم صلی الله علیه و آله، دو دیدگاه اصلی وجود دارد که مبتنی بر دو دسته از روایات است: نخست، دیدگاه مشهور و چه بسا اتفاق شیعی، از جمله آیه الله معرفت علیه السلام که این جمع را به امیرمؤمنان علیه السلام نسبت می دهد و دوم، دیدگاه مشهور اهل سنت که آن را به ابوبکر نسبت می دهد و سعی می کند روایات مربوط به مصحف امیرمؤمنان را مخدوش جلوه داده و یا به توجیه آنها پردازد.

این مقاله به بررسی روایات مرتبط با موضوع جمع آوری علی علیه السلام پرداخته و سپس مستندات دیدگاه مشهور اهل سنت، به ویژه زرقاتی را درباره تقدم مصحف ابوبکر نقد می کند و به این نتیجه می رسد که با توجه به روایات و گزارش های شیعه و اهل سنت، اولین مصحف علی الاطلاق، مصحف حضرت علی علیه السلام است و تردیدها و توجیه های اهل سنت توانی مخدوش کردن آن ندارد. هم چنین مشخص می شود که بر خلاف نظر زرقاتی، مصحف ابوبکر هیچ ویژگی منحصر به فردی ندارد تا باعث ممتاز شدن و تقدم آن گردد و این احتمال تقویت می گردد که مصحف مذکور، مصحفی شخصی برای خلیفه بوده است.

کلید واژه ها: روایات جمع قرآن، مصاحف، مصحف حضرت علی علیه السلام، مصحف ابوبکر، زید بن ثابت، زرقاتی.

۱. استادیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی قم.

۲. کارشناس ارشد تفسیر روایی دانشگاه قرآن و حدیث قم.

درآمد

گزارش‌های تاریخی و روایات فراوانی درباره مصحف امیر مؤمنان علیه السلام و مصحف ابوبکر وجود دارد. بیشتر دانشمندان اهل سنت، همچون زرقانی، ضمن توجیه گزارش‌های مربوط به تقدم مصحف حضرت علی علیه السلام، رأی به اولویت و تقدم مصحف ابوبکر داده‌اند؛ لکن به نظر می‌رسد که این اولویت صحیح نباشد. در کتاب‌هایی چون *تدوین القرآن* آقای کورانی و مقالاتی چون «جایگاه جامعان قرآن و ارزش‌گذاری مصاحف آنان»، نوشته آقای حسین الوند سرکلته، به دیدگاه‌های مختلفی میان شیعه و اهل سنت در این موضوع اشاراتی شده و نقدهایی به اجمال بیان شده است، اما در مقاله حاضر به صورت تفصیلی و با دیدی همه‌جانبه، به بررسی مسأله پرداخته و تا حد توان، نقد جامعی نسبت به نظریات زرقانی ارائه داده است. در ابتدا گزارش‌های مربوط به دو مصحف در منابع فریقین مرور می‌شود و سپس به بررسی نظریات اهل سنت، به ویژه زرقانی پرداخته و با توجه به نقدهای علمای شیعی، به ویژه آیه‌الله معرفت، آن را داوری می‌کند.

مروری بر مصحف امیر مؤمنان علیه السلام

آثار روایی و تاریخی گواه وجود مصحف امیر المؤمنین علیه السلام هستند و نیز بزرگان شیعه، همچون شیخ مفید (مفید، ۱۴۱۴ق، ص ۷۹) و آیه‌الله معرفت (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۹۴) و اهل سنت، همچون سیوطی (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۶۱) آن را تأیید کرده‌اند.

ابن عباس، تحقق نگهداری قرآن را در آیه *لَا تُحَرِّكُ بِهِ لِسَانِكَ لِتَغْفَلَ بِهِ * إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ* (قیامت: ۱۶ - ۱۷) بر حفظ از راه جمع‌آوری حضرت علی علیه السلام تطبیق داده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۱۹؛ امین، بی تا، ج ۱، ص ۸۹). حضرت علی علیه السلام بر جمع قرآن سوگند یاد کرده (ابن ندیم، بی تا، ص ۳۰ و ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۲۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۴۲ - ۴۳) و بنا بر وصیت پیامبر صلی الله علیه و آله (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۱۹؛ قمی، ۱۳۶۷ش، ج ۲، ص ۴۵۱) بی وقفه به کار تألیف نگاشته‌ها مشغول شد تا آن‌جا که برای بیعت با ابوبکر نرفت (محمد بن سعد، بی تا، ج ۲، ص ۳۳۸؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۶۱ - ۱۶۲). روایات، دومت زمان متفاوت سه روز و شش ماه^۳ (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۱۹؛ امین، بی تا، ج ۱، ص ۸۹) را برای

۳. البته روایات در خصوص زمان این جمع بین ۳ تا ۷ روز مردد هستند. در این باره رک: ابن ندیم، بی تا، ص ۳۰؛

جمع آوری حضرت علیه السلام بیان می کنند. احتمال دارد ایشان دو مصحف داشته اند؛ یک مصحف، جمع آوری نگاشته های قرآنی که پیامبر صلی الله علیه و آله پیش از رحلت به ایشان سپرد که سه روز به طول انجامید و دیگری مصحف شخصی ایشان باشد فراهم آوردن آن، شش ماه به طول انجامید. حضرت علی علیه السلام مصحفشان را به مردم عرضه کردند، ولی آنها نپذیرفتند (طبرسی، ۱۳۸۶ق، ج ۱، ص ۲۲۸؛ رک: معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۹۵).

ویژگی های برجسته ای برای مصحف حضرت علیه السلام شمرده شده است؛ از جمله: بر اساس املاي پیامبر صلی الله علیه و آله (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۲، ص ۴۱)، دقیق ترین چینش را داشته و به ترتیب نزول سورنگاشته شده (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۹۵؛ هم چنین رک: مفید، ۱۴۱۴ق، ص ۷۹؛ مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۱۱، ص ۸۷؛ زنجانی، ۱۴۰۴ق، ص ۶۹؛ معرفت، ۱۳۸۲ش، ص ۸۶؛ الوند سرکلاته، ۱۳۹۱ش، ص ۳۴ - ۶۶) و در این مصحف به مباحثی همچون تأویل و تنزیل، مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، خاص و عام و اسباب نزول آیات اشاره شده است (کلینی، ۱۳۸۸ق، ج ۱، ص ۶۲؛ صدوق، ۱۳۶۲ش، ص ۲۵۷؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۹ و ۸۴؛ حسینی بحرانی، بی تا، ج ۱، ص ۱۹؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۱۹؛ غزناطی کلبی، بی تا، ج ۱، ص ۱۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۱، ص ۳۸۲؛ برای مطالعه بیشتر، رک: نکونام، ۱۳۸۲ش، ص ۲۲۵ - ۲۵۴؛ ایازی، ۱۳۸۰ش، ص ۷۹؛ معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۸۹ - ۲۹۴).

سرانجام مصحف حضرت علی علیه السلام

حضرت علی علیه السلام پس از جمع و تألیف قرآن، آن را بر مردم - که در آن زمان مشغول بیعت با ابوبکر بودند - عرضه کرد، اما دخالت های ابوبکر و یا عمر مانع از پذیرش آن از سوی مردم شد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۲۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۸، ص ۲۶۵ و ج ۸۹، ص ۴۰؛ هلالی، ۱۴۲۲ق، ص ۱۴۶ - ۱۴۷) و حضرت - که حجت را بر مردم تمام کرده بود - مصحف خویش را برای همیشه مخفی نگاه داشته (کلینی، ۱۳۸۸ق، ج ۲، ص ۶۳۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۴۰؛ هلالی، ۱۴۲۲ق، ص ۱۴۶ - ۱۴۷) و به فرزندان معصوم خود سپرد.

حضرت علی علیه السلام بر پذیرش این مصحف اصرار نکرد؛ زیرا مردم جایگاه حقیقی ایشان را نشناخته و یا نمی خواستند بپذیرند (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۱۹). بر اساس برخی

از روایات، در دوره عثمان از حضرت علی علیه السلام خواسته شد تا مصحفشان را دوباره عرضه کنند، ولی ایشان به مصحف عثمانی ارجاع داد (طبرسی، ۱۳۸۶ق، ج ۱، ص ۲۲۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹ ص ۴۲؛ هلالی، ۱۴۲۲ق، ص ۲۱۲).

آیه الله معرفت با توجه به سکوت و تأیید امام علی علیه السلام می فرماید:

ائمه علیهم السلام بر حفظ وحدت امت اسلامی حرص ورزیدند تا پس از گرد آمدن امت بر آن چه که تمامش قرآن است، اختلاف نکنند (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۹۶).

مروری بر مصحف ابو بکر (زید)

بنا بر روایات اهل سنت، دستگاه خلافت حدود دو سال پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و به شهادت رسیدن تعداد قابل توجهی از صحابه حافظ قرآن در نبرد یمامه، به ضرورت ثبت و ضبط رسمی قرآن پی برد. خلیفه اول در ابتدا امتناع می ورزد، ولی پس از گفت و گوهایی فراوان با عمر مجاب شد (بخاری، بی تا، ج ۵، ص ۲۱۱). ابو بکر، شاید به دلیل ناتوانی و یا اشتغال به کارهای مهم تری، از جمله حکومت داری، خود نمی توانست مصحفی را گرد آورد. به همین دلیل از زید بن ثابت درخواست کرد تا مصحفی برایش تهیه کند. زید نیز همانند ابو بکر، در ابتدا امتناع کرد، ولی سرانجام، پس از مذاکرات طولانی با عمر و ابو بکر پذیرفت (بخاری، بی تا، ج ۵، ص ۲۱۱).

از نظر آیه الله معرفت علت انتخاب زید، همراهی کامل وی با دستگاه خلافت است؛ امری که در دیگر صحابی کبار یافت نمی شد (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۹۷).

اوصاف و ویژگی های مصحف ابو بکر (زید)

۱. اکتفا به دو شاهد

بنا بر گزارش های متعدد، زید برای جمع مصحف به دو شاهد اکتفا می کرد (سجستانی، ۱۳۲۳ق، ص ۶۳). دانشمندان درباره این دو شاهد اختلاف نظر دارند. برخی معتقدند که مراد از دو شاهد، کتابت و حفظ بوده (عسقلانی، بی تا، ج ۹، ص ۱۲) و برخی دیگر بر این باورند که منظور دو شاهد عادل بوده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۸۵ و ۲۱۰).^۴ جالب آن که در موردی به یک شاهد اکتفا شده است (بخاری، بی تا، ج ۶، ص ۹۹؛ احمد بن حنبل، بی تا، ج ۱، ص ۱۰ و ج ۵، ص ۱۸۸؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق،

۴. در بخش های آتی بیان می شود که اکتفا به دو شاهد برای چنین امر خطیری بسنده نیست.

ج ۱۹، ص ۳۰۷). علامه عسکری به رد و نقد این ویژگی پرداخته و می گوید:

حتی اگر پانصد نفر در جنگ یمامه کشته شده باشند، هم چنان ۲۵۰۰ نفر قاری باقی مانده بود که از معرکه جنگ جان سالم به در برده بودند. آیا هیچ یک از آنها آیه ای را که خزیمه می دانست، نشنیده بودند؟! (عسکری، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۸۵).

۲. عدم مراجعه به صحابه کبار

ابوبکر از زید و عمر خواست تا بر در مسجد بنشینند و با استفاده از مردم کوچه و بازار آیات را گرد هم آورند (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۱۰). بدیهی است برای انجام چنین مهمی، لازم بود ابتدا به سراغ صحابه کبار صاحب مصحف رفته و سپس، برای استحکام و اتقان بیشتر، از عموم مردم نیز درخواست کنند تا داشته های خود را بیاورند.

فضل بن شاذان براهل سنت خرده می گیرد که با وجود آن که می گویند گندی بیعت علی علیه السلام با ابوبکر به خاطر اشتغال وی به تألیف قرآن بوده، چرا پاسخ نمی دهید که آنچه علی علیه السلام جمع کرده بود، کجا رفت و چرا ابوبکر، با وجود چنین مصحفی، برای جمع قرآن سراغ گفته های مردم رفت؟ (فضل بن شاذان، ۱۳۶۳ش، ص ۲۰۹ - ۲۲۹).

هم چنین، گزارش ها حاکی از اختلافاتی بین عمرو زید بن ثابت است. عمر اصرار داشت عبارتی را که گمان می کرد آیه است، به قرآن اضافه شود، ولی زید نپذیرفت (بخاری، بی تا، ج ۸، ص ۱۱۳؛ زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۳۵؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۶۹؛ محمد بن سعد، بی تا، ج ۳، ص ۳۳۴). ناگفته نماند که این عدم تبعیت را باید از نقاط مثبت جمع زید قلمداد نمود.

۳. عدم تدوین در قالب مصحف واحد

بر اساس دیدگاه آیه الله معرفت، زید مصحفی مدون فراهم نکرد، بلکه بر طبق گزارش ها، نتیجه کاروی مجموعه ای از صحف بوده و از آن با عنوان «صحف» یا «کتب» یاد شده است (سجستانی، ۱۴۲۳ق، ص ۵۵ و ۵۷؛ زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۳۸؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۶۳؛ عسقلانی، بی تا، ج ۹، ص ۱۶ - ۱۷؛ هم چنین، رک: معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۹۹). زرقانی نیز تصریح می کند که جمع ابوبکر به صورت جمع آیات در صحف بوده و به شکل مصحف نبوده است (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۳۹۵؛ امین، ۱۹۹۹م، ص ۱۹۹).

۴. عدم شیوع در میان مردم

مصحف ابوبکر هرگز به عنوان مصحف مرجع تلقی نشد. می‌توان گفت این که تا پیش از مصاحف عثمانی، هر منطقه و شهر و محله‌ای بر طبق قرائت قاری خود، به قرائت می‌پرداختند و هرگز نامی از مصحف رسمی دستگاه خلافت در میان نبوده، از مسلمات تاریخی است (رک: ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۳، ص ۵۵؛ بخاری، ج ۶، ص ۲۲۵؛ سجستانی، ۱۴۲۳ق، ص ۱۱-۱۴؛ زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۳۹-۲۴۳؛ معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۰۴). همین تنوع باعث شد که فکر توحید مصاحف مطرح شده و عملیاتی شود (سجستانی، ۱۴۲۳ق، ص ۶۶). گفته می‌شود که تهیه مصحف ابوبکر کاری شخصی بود و صحابه نیز به آن اعتنایی نکرده بودند (صغیر، ۱۴۲۰ق، ص ۸۲). حتی هنگام یکسان‌سازی مصاحف در زمان عثمان نیز به مصحف ابوبکر به مثابه مصحف رسمی و استاندارد، نظر نشد و در موارد اختلافی، به بزرگان رجوع کرده و هر آیه را بر صحابه عرضه می‌داشتند (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۵۰). افزون بر این، بر اساس برخی گزارش‌ها، مبنای کار مصحف ابوبکر، بلکه مصحف ابی‌بنی بوده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۸۳؛ معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۴۸)؛ هر چند برخی علمای اهل سنت، همچون زرقانی، اصرار دارند که مصحف ابوبکر مبنای کار مصحف عثمانی بوده است (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۵۰ و سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۱۲)، اما زرقانی باید پاسخ دهد که اگر مصحف عثمان رونویسی از مصحف ابوبکر بوده است، چرا ملک مروان آنها را از بین برد؟ (بلاشر، ۱۳۷۴ش، ص ۷۱). قول صحیح آن است که بگوییم از مصحف ابوبکر نیز در کنار دیگر مصاحف، هنگام یکسان‌سازی مصاحف استفاده شده است.

برخی برای توجیه عدم مراجعه عمومی به مصحف ابوبکر گفته‌اند که این مصحف با هدف ثبت متن قرآن تدوین گردیده و در مکان امنی نگه‌داری می‌شد تا اگر روزی بدان نیاز شد، از آن استفاده شود (کردی، ۱۳۶۵ق، ص ۲۹)، اما به نظر می‌رسد که این ادعا پذیرفتنی نیست؛ زیرا حفظ کتاب با استنساخ آن منافات ندارد و چه بسا بهترین راه برای حفظ و نگه‌داری یک متن، تکثیر آن باشد؛ همان گونه که در زمان خلیفه سوم اتفاق افتاد (رک: معلم کلایی، ۱۳۸۹ش، ص ۱۰).

۵. صحف ابوبکر، مصحفی شخصی

این صحف، همواره در دست ابوبکر باقی ماند و از وی به عمر رسید و برخلاف انتظار، به جای تقدیم به خلیفه بعدی، به دختر عمر، حفصه رسید. این واقعیت زمینه‌ساز خرد کردن و

شرق شناسان را فراهم آورده است. به باور ایشان، اگر این نسخه تولیدی تصمیمی حکومتی بود، باید به خلیفه بعد (عثمان) تسلیم می شد و نباید به وارثان حاکم (حفصه) منتقل شود؛ زیرا میثاق نامه های رسمی به ارث فرزندان و خویشاوندان خلیفه نمی رسد (بلاشر، ۱۳۷۴ ش، ص ۵۴). از همین روی، برخی بر این باورند که ابوبکر و عمر نسخه ای شخصی تهیه کردند (کورانی، بی تا، ص ۱۳۲؛ معارف، ۱۳۸۳ ش، ص ۱۶۴؛ رک: صغیر، ۱۴۲۰ ق، ص ۸۲). عدم شیوع مصحف ابوبکر - که در سطور پیشین گذشت - نیز این باور را تقویت می کند.

ناگفته نماند که شخصی دانستن مصحف خلیفه به معنای شخصی دانستن قرآن نیست؛ چه آن که مردم آن قدرها هم با قرآن نا آشنا نبودند که نیازی به این مصحف داشته باشند (رک: معرفت، ۱۴۱۵ ق، ص ۳۰۴).

بررسی تقدم میان مصحف حضرت علی علیه السلام و مصحف ابوبکر

به راستی نخستین مصحف - که پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله نگاشته شد - کدام است؟ مشهور علمای شیعه، همچون آیه الله معرفت (معرفت، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۲۸۸؛ رک: فضل بن شاذان، ۱۳۶۳ ش، ص ۲۰۹ - ۲۲۹؛ حجتی، ۱۳۷۹ ش، ص ۸۱؛ رکنی یزدی، ۱۳۷۹ ش، ص ۶۵ - ۶۶؛ بهاء الدین خرمشاهی، ۱۳۷۹ ش، شماره ۲۸، ص ۱۸۴) معتقدند که مصحف حضرت علی علیه السلام نخستین مصحف است و بیشتر علمای اهل سنت، همچون زرقانی (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۷؛ زرکشی، ۱۴۱۰ ق، ج ۱، ص ۳۲۹؛ صبحی صالح، ۱۳۷۲ ش، ص ۷۴؛ عسقلانی، بی تا، ج ۹، ص ۱۳) بر این باورند که نخستین جمع مربوط به ابوبکر است. با در نظر گرفتن روایاتی که تا کنون عرضه شد و دیگر مستندات تاریخی و نقلی و عقلی به این موضوع پرداخته می شود.

بررسی دیدگاه زرقانی

زرقانی پس از بیان مستندات بر جمع قرآن به دستور ابوبکر و به دست زید بن ثابت، برای اثبات تقدم مصحف ابوبکر به روایتی از حضرت علی علیه السلام استدلال می کند. عبد خیر از حضرت علی علیه السلام شنیده است که می گفت:

بزرگ ترین اجر در مصاحف برای ابوبکر است. رحمت خدا بر ابوبکر باد! او نخستین کسی است که کتاب خدا را جمع کرد (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۶).

کهن‌ترین منبعی که برای این روایت یافت می‌شود، کتاب المصاحف ابن ابی داود سجستانی (م ۲۳۸ق) است که به پنج طریق و مضمون مشابه آن را نقل کرده است (سجستانی، ۱۴۲۳ق، ص ۴۸ - ۵۰). این روایت در کتب دیگر اهل سنت نیز وجود دارد (عسقلانی، بی تا، ج ۹، ص ۱۰؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۶۱؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۳۰، ص ۳۸۱؛ عینی، بی تا، ج ۲۰، ص ۱۶) و دیگران از وی نقل کرده‌اند (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۶۱؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۳۰، ص ۳۸۱؛ متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۵۷۲)؛ اما باید دانست که این کتاب جزء منابع تراز اول اهل سنت محسوب نمی‌شود و ابن ابی داود با این توجیه که «من اسند لک، فقد احالک؛ آن که برای تو با سند سخن می‌گوید، تو را به مستند خود حواله داده است»، ملتزم به صحت در نصوص در این کتاب نبوده است.^۵

سند روایت حسن است. همه رجال، به جز سدی - که اندکی مورد اختلاف است - ثقه هستند، لکن سبب خروج روایت از اسناد حسن نمی‌شود (دیلمی، ۱۴۲۷ق، ص ۱۳۱). این پنج طریق، در حقیقت یک روایت است؛ زیرا سه نفر صدرسند یکی هستند: «... حدثنا سفیان، عن السدی، عن عبد خیر...». بنا بر این، تعدد آن تنها ظاهری است و نباید آن را روایتی مستفیض دانست.

در مقابل این روایت، روایات متعددی از طریق شیعه و سنی نقل شده که بر تقدم مصحف حضرت علی علیه السلام تصریح دارند؛ همان‌گونه که در وصف مصحف حضرت علی علیه السلام بیان شد. از این روی، قایلان به تقدم مصحف ابوبکر، سعی نموده‌اند تا آنها را توجیه نمایند.

سیوطی در رد سخن ابی داوود (ضعیف خواندن روایت جمع امام علی علیه السلام) درباره جمع امام علی علیه السلام (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۶۱) از محمد بن سیرین از عکرمه نقل می‌کند که گفت:

وقتی مراسم بیعت با ابوبکر پایان یافت، علی بن ابی طالب علیه السلام در خانه‌اش نشست. پس به ابوبکر گفته شد که او از بیعت با تو کراهت داشت. ابوبکر در پی او فرستاد و گفت: آیا از بیعت من کراهت داشتی؟ گفت: نه به خدا! گفت: چه باعث شد که از ما کناره‌گرفتی؟ گفت: دیدم ممکن است در کتاب خدا افزوده شود، با خود گفتم که ردایم را جز برای نماز نپوشم تا این که آن را جمع نمایم. ابوبکر به او گفت: خوب فکری اندیشیدی (ابن ضریب بجلی، ۱۴۰۸ق، ص ۲۶).

۵. کتابشناسی نرم افزار مکتبه اهل بیت نسخه ۳/۴ بخش کتابشناسی مصحف ابن ابی داوود.

وی هم چنین در نقد کلام ابن اشته - که ابو بکر را اولین جامع قرآن می داند - از محاسبی نقل می کند:

کتابت قرآن امری جدید نبود. رسول الله نیز به کتابت قرآن امر می کرد، ولیکن در رقاع و کتف حیوانات و چوب خرما پراکنده بود. همانا ابو بکر دستور داد که آنها را در یک مکان واحد قرار دهند و این به منزله اوراقی بود که در خانه رسول ﷺ یافت می شد که قرآن در آنها منتشر بود. پس کسی آنها را جمع کرد و با ریسمانی به هم متصل کرد تا این که چیزی از آنها ضایع نشود (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۱۱).

این سخن محاسبی - که بی رنگ از تقیه نیست - نشان می دهد که دست نگاشته های نزد پیامبر ﷺ را کسی جمع کرده بود و جمع ابو بکر همچون گردآوری های منزل رسول الله ﷺ در زمان حیاتشان است. با توجه به روایاتی که در وصیت نبی ﷺ به امام علی ﷺ مبنی بر گردآوری این صحف وجود دارد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۱۹)، این احتمال تقویت می شود که حضرت علی ﷺ مصحفی از نگاشته های در منزل رسول الله ﷺ تهیه دیدند؛ اما این که چرا ابو بکر به سراغ این دست نوشته ها نرفت و خود به تهیه صحف اقدام کرد، جای سؤال جدی است.

توجیه زرقانی نسبت به روایات تقدم مصحف حضرت علی ﷺ

زرقانی با استناد به روایتی از حضرت علی ﷺ رأی به تقدم مصحف ابو بکر می دهد (که نقد آن گذشت). وی اکنون با چالش جدیدی روبه رومی شود؛ زیرا در برابر این روایت، روایات دیگری وجود دارد که بر تقدم مصحف حضرت علی ﷺ تصریح دارند. وی در توجیه این گونه روایات می نویسد:

مصاحف مذکور [مصحف حضرت علی ﷺ و دیگر صحابه] از حیث دقت بررسی و تحقیق، اکتفا کردن بر آیاتی که تلاوتشان منسوخ نشده بود، مستند بودن به تواتر و برخورداری از اجماع امت و بالاخره، مشتمل بودن بر قرائات هفتگانه، به پای مصحف ابو بکر نمی رسید. بنا بر این، این گفته که علی ﷺ اولین کسی بود که پس از رحلت رسول خدا ﷺ قرآن را جمع آوری کرد، به نتایجی که از این مبحث به دست داده ایم (تقدم مصحف ابو بکر) لطمه ای وارد نمی سازد... روایات مربوط به مصاحف حضرت علی ﷺ و دیگر صحابه حداکثر چیزی که ثابت می کنند، آن است که علی ﷺ یا بعضی از اصحاب، قرآن را در مصحفی نوشته بودند، اما مصاحف ایشان نه امتیازات صحف یا

مصحف ابوبکر را دارا بود و نه مانند آن، از اجماع امت برخوردار شد. در هر حال، هر چند مصاحف مذکور به لحاظ زمانی بر مصحف ابوبکر تقدم داشتند، اما مصحف ابوبکر اولین قرآن در نوع خود است (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۷ - ۲۴۸).

این که مصحف ابوبکر، اولین در نوع خود است، توجیه قابل قبولی است؛ زیرا از برخی جهات چون برخورداری از حمایت خلفای وقت اولین است؛ اما نقد آن جا است که زرقانی انبوهی از ویژگی های ستیغ را بدون هیچ مستندی برای این مصحف برمی شمرد؛ گویی اگر این مصحف نبود، جهان اسلام از داشتن قرآنی کامل محروم می شد. در ادامه، به بررسی این ویژگی های پنج گانه - که در کلام زرقانی درباره مصحف ابوبکر بیان شده است - می پردازیم:

ویژگی اول. دقت بررسی و تحقیق

نخستین ویژگی که زرقانی تنها برای مصحف ابوبکر بیان می کند، دقت و بررسی تحقیق است (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۷ - ۲۴۸).

آیا مراد از دقت و بررسی، گرفتن دو شاهد برای هر آیه قرآن است. آیا در امر خطیری چون قرآن کافی است که به گفته دو نفر و یا گفته یک نفر به ضمیمه متن کتابت شده اکتفا شود؟ چگونه می شود بزرگ ترین میراث نبی مکرم اسلام جمع آوری شود، اما از کمک بزرگان صحابه چون علی بن ابی طالب، ابن مسعود، جابر بن عبد الله انصاری و سید القراء ابی بن کعب بهره ای برده نشود و آیه ای را تنها و تنها بنا به نگاشته یک نفر بپذیرند؟ حال، آن که در زمان پیامبر ﷺ چندین کاتب وجود داشته است که به سادگی می توانستند از مصحف ایشان کمک بگیرند.

آیا مراد از دقت و بررسی، توانایی های شخصی جوانی است که ظاهراً بیش از بیست سال نداشت؟ حال آن که افراد به مراتب شایسته تر و پیر سابقه تر از زید در میان اصحاب پیامبر ﷺ وجود داشته اند (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۰۵ - ۳۰۷)، ابن مسعود می گوید: «... به خدا قسم من زمانی اسلام آوردم که زید بن ثابت هم چنان در صلب پدر کافرش قرار داشت» (عسقلانی، بی تا، ج ۹، ص ۱۷)

گفته می شود علت انتخاب زید همسویی او با خلفا بوده است (معارف، ۱۳۸۳ش، ص ۱۶۸). چگونه آنان جمع علی بن ابی طالب را فرو گذاشتند [و خود عهده دار جمع قرآن شدند]؟ آیا زید بن ثابت از علی بن ابی طالب ﷺ به نوشتن آگاه تر بود؟ آیا علی بن ابی طالب ﷺ از هر کس دیگر به رسول الله ﷺ نزدیک تر نبود؟ (شهرستانی،

۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۱۲۱).

در تاریخ، ثبت نشده که زید در جمع خویش از صحابه کمک گرفته باشد. وی تنها با ابوبکر و عمر - که کارفرمای وی محسوب می شدند - تعاملاتی داشت، لکن این دو، همانند زید، تا آن زمان مصحفی نداشتند (ر.ک: قربان زاده، ۱۳۹۰ش، شماره ۱۳، ص ۵ - ۶) و آنچه تحت عنوان مصحف ابوبکر و عمر مشهور است، هر دو به دوران پس از رحلت رسول ﷺ باز می گردد که ظاهراً به دست خود زید نگاشته شده است (ر.ک: سجستانی، ۱۴۲۳ق، ص ۴۸ و ۶۰).

ذکر این نکته ضروری است که مقاله حاضر در صدد تنقیص مصحف زید نیست؛ چرا که هیچ گزارش متقنی مبنی بر نقص و ایراد بر مصحف وی وجود ندارد و چه بسا به سان سایر مصاحف، از صحت کامل محتوایی برخوردار بوده است، لکن نقد در انحصاری جلوه دادن این ویژگی ها برای مصحف زید است.

ویژگی دوم. اکتفا کردن بر آیاتی که تلاوتشان منسوخ نشده بود

از نظر زرقانی دومین ویژگی تمییز دهنده مصحف ابوبکر اکتفا کردن به آیاتی است که تلاوتشان منسوخ نشده بود (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۷ - ۲۴۸). این سخن زرقانی مبتنی بر آن است که زید در عرضه اخیر بر پیامبر ﷺ حضور داشته که شاید تعدادی از آیات در آن هنگام حذف شده باشد؛ در حالی که دلیلی بر اصل وجود زید در عرضه اخیر و یا حذف برخی آیات در آن هنگام نیست و شاهدی نیز بر تفاوت محتوای مصحف زید با مصحف دیگر صحابه وجود ندارد. به نظر می رسد که این دست سخنان، توجیهاتی از سوی زرقانی است.

اگر مراد زرقانی نسخ تلاوت برخی آیات است، نسخ تلاوت، دیدگاهی اختلافی است و چه بسا تمام دانشمندان شیعی منکر آن هستند (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۸۷) و قایلان به نسخ تلاوت از میان اهل سنت نیز تنها به یکی دور روایت واحد (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۶۶۶) و قابل نقد تمسک نموده اند (معرفت، ۱۴۱۵ق، ص ۲۸۸؛ مولایی نیا، ۱۳۷۸ش، ص ۱۷۶ - ۱۷۷). بنا بر این، از آن جا که اصل ماجرای نسخ زیر سؤال است، نمی تواند مستند برتری مصحفی باشد.

اما اگر مراد ایشان معنای صحیحی از نسخ باشد - که چنین به نظر نمی رسد -، باید گفت که مصحف حضرت علی علیه السلام نیز بدان پرداخته است (کلینی، ۱۳۸۸ق، ج ۱، ص ۶۲؛ شیخ صدوق، ۱۳۶۲ش، ص ۲۵۷؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۹؛ حسینی بحرانی،

بی تا، ج ۱، ص ۱۹؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۱۹) و ویژگی انحصاری برای مصحف زید محسوب نمی شود.

ویژگی سوم. مستند بودن به تواتر

سومین ویژگی منحصرکننده مصحف ابوبکر، مستند بودنش به تواتر است (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۷ - ۲۴۸).

اولاً، معلوم نیست مراد زرقانی از تواتر چیست؟ زیرا تنها توصیفی که در روش جمع زید گفته شده، اکتفا به دو شاهد بوده است (سجستانی، ۱۴۲۳ق، ص ۶۳). اگر مراد، تواتر در اصل وجود مصحف زید است، بلکه نقل این مصحف به تواتر رسیده است؛ اما اگر مراد، تواتر در جمع آوری آیات متواتر است، قابل قبول نیست؛ چرا که دو شاهد و در موردی یک شاهد، دلیل بر تواتر نیست و بی تردید، از سماع مستقیم و بلاواسطه از لسان پیامبر اسلام ﷺ - که مستند مصحف حضرت علی علیه السلام است - یقینی تر نیست (کلینی، ۱۳۸۸ق، ج ۱، ص ۶۴؛ عیاشی، بی تا، ج ۱، ص ۱۴).

ثانیاً، این ادعای زرقانی موجد این توهم است که گویا قرآن دیگر صحابه بر اساس نقل متواتر در میان مسلمانان نبوده است و گویا هر یک از کاتبان از خود، روایات آحادی را به عنوان قرآن در مصاحف خود ثبت کرده اند؛ در حالی که حتی نویسندگان شرق شناس معتقدند که تفاوت مصاحف، فقط در چینش سوره ها و برخی از جزئیات بوده (بلاشر، ۱۳۷۴ش، ص ۶۵) و در چینش آیات سخنی از اختلاف به میان نیامده است.

اگر مراد از تواتر، مطابقت آن با قرآن رایج در لسان صحابه است، این ویژگی انحصار در مصحف ابوبکر ندارد؛ زیرا سایر مصاحف، از جمله مصحف حضرت امیر علیه السلام از چنین تواتری برخوردار بوده اند. لازم به توضیح است که برخی گزارش ها مبنی بر اختلاف مصاحفی چون ابن مسعود و ابی بن کعب، دلایل و توجیهاات خاص خود را داشته و با متواتر بودن متن قرآن سازگار است (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۱۳ - ۳۱۴).

تأکید می کنیم که مراد ما غیر متواتر جلوه دادن متن مصحف زید نیست، بلکه می گوئیم که دو شاهد گرفتن زید، دلیل بر تواتر قرآن او نیست (محمدی ری شهری و همکاران، ۱۳۹۱ش، ج ۱، ص ۲۸۵).

ویژگی چهارم. برخورداری از اجماع امت

از دیگر توصیفاتی که زرقانی برای مصحف ابوبکر بر می شمرد، برخورداری بودنش از اجماع

امت است (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۷ - ۲۴۸).

ما هیچ گزارشی مبنی بر مرجع بودن مصحف ابو بکر برای مردم و استنساخ از آن نداریم؛ چراکه مردم نیازی به آن نداشتند (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۰۳ - ۳۰۴)؛ برعکس، در روایات آمده که این صحف در خانه ابو بکر نگه داری می شد و سپس به عمر سپرده شد و سرانجام به حفصه به ارث رسید و پس از مرگ وی توسط مروان نابود شد (بخاری، بی تا، ج ۶، ص ۹۹؛ احمد بن حنبل، بی تا، ج ۱، ص ۱۰ و ج ۵، ص ۱۸۸؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۱۹، ص ۳۰۷). گذشت که ظاهراً مصحف ابو بکر مصحفی شخصی بوده است (عاملی، ۱۴۱۰ق، ص ۶۳ - ۸۰).

این که مصحف ابو بکر مبنای نسخه برداری در مصاحف عثمانی بوده نیز قابل تأمل است؛ زیرا به اعتراف خود زرقانی، تک تک آیات مصحف عثمانی بر اصحاب عرضه می شده و پس از تأیید گرفتن از ایشان، نگاشته می شده است (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۵۰). به علاوه، اگر تنها مصحف ابو بکر مبنای کار بوده است، گزارش هایی مبنی بر اصلاح برخی نوشته ها توسط بزرگان صحابه (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۴۷ - ۲۴۸) ثابت می کند که بر مصحف ابو بکر اجماع نبوده و مصحف ابو بکر یگانه مصحف موجود در کمیته یکسان سازی مصاحف نبوده است، بلکه گاهی نظر برخی صحابه مقدم می شد (رک: سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۱۳).

انگیزه عثمان برای توحید مصاحف، اختلافات و تشتت هایی بوده که در میان مردم رواج پیدا کرده بود (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۳۵ - ۳۳۷؛ زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۹) و اگر جمع ابو بکر اجماعی بود، نیازی به توحید مصاحف نبود. بنا بر این، اجماعی درباره صحف ابو بکر وجود نداشته است.

ویژگی پنجم. مشتمل بودن بر قرائات هفتگانه

آخرین ویژگی خاص مصحف ابو بکر مشتمل بودنش بر قرائات هفت گانه است (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۹).

اشتمال بر قرائات سبعة اگر به معنای نداشتن اعراب و نقطه بر روی حروف باشد، ویژگی مخصوص مصحف زید نیست؛ زیرا هیچ سند و مصحفی تا زمان عثمان، دست کم نقطه و اعراب نداشته است (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۵۶ - ۳۶۰).

مسأله هفت قرائت، موضوعی است که پس از مصحف عثمانی به وجود آمد و مربوط به اقدامات پس از این جریان است (خویی، بی تا، ص ۱۸۱ - ۱۸۲). البته

مطابق برخی روایات، پیامبر اکرم ﷺ به برخی از قرائت‌های متفاوت اجازه داده بودند و حدیث نزول قرآن بر سبعة احرف را مؤید آن گرفته‌اند (همو، ص ۱۷۱ - ۱۷۷) و توجیهاات گوناگونی برای آن مسأله ذکر شده که به اختلافات مرسوم میان هفت یا چهارده قاری ربطی ندارد (همو، ص ۱۷۷ - ۱۷۸). استاد معرفت نیز روایات مربوط به نزول قرآن بر سبعة احرف را بر اختلاف در لهجه‌ها حمل کرده‌اند (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۹۹).

این وجه امتیاز تنها بر اساس رأی مختار زرقانی و عده اندک دیگری ثابت است که به تواتر قرائات از زمان پیامبر ﷺ باورد دارند (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۴۲۶؛ هم چنین، رک: معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۸۰)؛ اما طبق نظر برخی دیگر از دانشمندان، چون آیه الله معرفت - که از اساس تعدد قرائات را قبول ندارند - اشتغال بر قرائات مختلف، نه تنها وجه امتیاز نیست، بلکه یک نقیصه برای مصحف ابوبکر است (معرفت، ۱۳۸۱ش، ص ۲۴۶). گذشته از این، بر فرض پذیرش اعتبار قرائات به نظری می‌رسد که طبق قول صحیح، این اختلافات در زمان صحابه وجود نداشته و بعدها به وجود آمده است.^۶ پس بالطبع زید نمی‌توانسته مصحف خود را با آنها تنظیم نماید.

توجیه دیگر علمای اهل سنت نسبت به تقدم مصحف حضرت علی علیه السلام

برخی چون ابی داوود، ابن حجر و عینی در توجیه روایات تقدم مصحف حضرت علی علیه السلام گفته‌اند که مراد از جمع امام علی علیه السلام، اولین جمع در سینه است و مصحف ابوبکر اولین جمع مکتوب است (سجستانی، ۱۴۲۳ق، ص ۶۰؛ عسقلانی، بی تا، ج ۹، ص ۱۰؛ عینی، بی تا، ج ۲۰، ص ۱۶).

این گفته نیز صحیح نیست؛ چرا که به گفته زرکشی، حضرت علی علیه السلام از عرضه کنندگان بر پیامبر ﷺ بوده‌اند (زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۳۷). زرقانی نیز تصریح می‌کند که امام علی علیه السلام در زمان حیات پیامبر ﷺ جزء حفاظ بوده است (زرقانی، بی تا، ج ۱، ص ۲۳۵)؛ هر چند این نقل‌ها دلالت بر حفظ کل قرآن ندارند.

پاسخ دقیق‌تر این است: متن روایات مرتبط با جمع حضرت علی علیه السلام، قابل حمل بر جمع در سینه نیست؛ به ویژه آنها که خبر از عرضه کتاب بر مردم دارد.

۶. شاهد بر این مدعا این است که سهم کمی از گزارش‌های اختلاف قرائات به صحابه منسوب است و بیشتر آنها به تابعان و تابعان تابعان و بعد از ایشان باز می‌گردد.

نتیجه

طبق گزارش‌های متعدد تاریخی، قرآن کریم بلافاصله پس از رحلت رسول خدا ﷺ توسط حضرت علی علیه السلام جمع شد. جمعی نیز به ابوبکر نسبت داده شده است که در حقیقت، توسط زید بن ثابت انجام شد و گفته می‌شود که اولین جمع است. اما مشخص شد که جمع یاد شده، حدود دو سال پس از رحلت رسول صلی الله علیه و آله به انجام رسیده است. هم‌چنین، مشخص شد که مصحف ابوبکر هیچ ویژگی منحصر به فردی ندارد تا باعث ممتاز شدن و تقدم آن بر سایر مصاحف، از جمله مصحف حضرت علی علیه السلام گردد و به احتمال قوی مصحفی شخصی بوده که زید برای او تهیه کرده بود. پس تلاش نویسندگانی چون زرقانی - که با توجیحات متعدد اصرار دارند، اولین جمع را به ابوبکر نسبت دهند - واجد اعتبار علمی نیست. قول صحیح آن است که گفته شود جمع حضرت علی علیه السلام اولین جمع علی الاطلاق بوده و جمع ابوبکر (یا زید بن ثابت) اولین جمع شناخته شده از جانب خلیفه وقت است.

کتابنامه

- ابن اثیر، علی بن عبد الواحد شیبانی، *اسد الغابة فی معرفة الصحابة*، بیروت: دارالکتب العربی، بی تا.
- _____، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارصادر، ۱۳۸۵ق.
- ابن شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*، نجف: المطبعة الحیدریه، ۱۳۷۶ق.
- ابن ضریس بجلی، ابو عبد الله محمد بن ایوب، *فضائل القرآن وما أنزل من القرآن بمکة وما أنزل بالمدينة*، دمشق: دارالفکر، ۱۴۰۸ق.
- ابن عساکر، علی بن عبد الله شافعی، *تاریخ مدینه دمشق*، محقق: علی شیری، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۵ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت: بی تا، بی نا، بی تا.
- ابن ندیم بغدادی، *کتاب الفهرست للندیم*، محقق: رضا تجدد، بی جا، بی تا.
- احمد بن حنبل، *مسند احمد*، بیروت: دارصادر، بی تا.
- امین، احمد، *فجر الاسلام*، مصر: دارالشروق، دوم، ۱۹۹۹م.
- امین، محسن، *اعیان الشیعه*، محقق: حسن امین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، بی تا.

- الوند سرکلاته، حسین، «جایگاه جامعان قرآن و ارزش گذاری مصاحف آنان»، نشریه حسناء، ۱۳۹۱ش، شماره ۱۵.
- ایازی، سید محمد علی، مصحف امام علی علیه السلام، تهران: وزارت ارشاد، ۱۳۸۰ش.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، بیروت: دار الفکر، بی تا.
- بلاشرو، رژی، درآستانه قرآن، مترجم: محمود رامیار، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چهارم، ۱۳۷۴ش.
- حجتی، محمد باقر، «علی علیه السلام اولین جامع قرآن و پایه گذار علوم قرآنی»، نشریه بینات، زمستان ۱۳۷۹، شماره ۲۸، ص ۷۶ - ۱۱۶.
- حسینی بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه البعثة، بی تا.
- خرمشاهی، بهاء الدین، «مصحف امام علی علیه السلام»، نشریه بینات، زمستان ۱۳۷۹، شماره ۲۸.
- خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه احیاء الآثار الامام الخویی، بی تا.
- دیلمی، اکرم عبد خلیفه، جمع القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۷ق.
- رکنی یزدی، محمد مهدی، آشنایی با علوم قرآن، مشهد: آستان قدس، ۱۳۷۹ش.
- زرقانی، محمد عبد العظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- زرکشی، محمد بن عبد الله، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۰ق.
- زنجانی، ابو عبد الله، تاریخ القرآن، تهران: منظمة الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
- سجستانی، ابن ابی داود، کتاب المصاحف، قاهره: الفاروق الحدیثه، ۱۴۲۳ق.
- سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، بیروت: دارالکتب العربی، دوم، ۱۴۲۱ق.
- شهرستانی، محمد بن عبد الکریم، مفاتیح الاسرار و مصابیح الانوار، تحقیق: محمد علی آذرشب، بی جا: مرکز البحوث والدراسات للتراث المخطوط، ۱۴۲۹ق.
- صبحی صالح، مباحث فی علوم القرآن، قم: منشورات الرضی، ۱۳۷۲ش.
- صدوق، محمد بن بابویه قمی، الخصال، مصحح: علی اکبر غفاری، قم: جماعه المدرسین فی حوزه العلمیه، ۱۳۶۲ش.
- صغیر، محمد حسین علی، تاریخ القرآن، بیروت: دارالمورخ العربی، ۱۴۲۰ق.
- طبرسی، احمد بن علی بن ابی طالب، الاحتجاج، تحقیق: سید محمد باقر خراسان، نجف الاشرف: مطابع النعمان، ۱۳۸۶ق.

- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی علوم القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۳ ش.
- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تحقیق: احمد حسینی، تهران: مرتضوی، ۱۳۶۲ ش.
- عاملی، جعفر مرتضی، حقائق هامة حول القرآن الکریم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- عسقلانی، ابن حجر، فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، بیروت: دارالمعرفه، دوم، بی تا.
- عسکری، مرتضی، القرآن الکریم و روایات المدرستین، بی جا: انتشارات شرکت توحید، ۱۴۱۷ ق.
- عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، مصحح: هاشم رسولی محلاتی، قم: مطبعه العلمیه الاسلامیه، بی تا.
- عینی، بدرالدین محمود بن احمد، عمدة الفاری شرح صحیح البخاری، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- غزنای کلبی، محمد بن أحمد بن جزی، التسهیل لعلوم التنزیل، بیروت: دار ارقم، بی تا.
- فضل بن شاذان، الايضاح، محقق: جلال الدین محدث، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۳ ش.
- فیض کاشانی، تفسیر الصافی، شیخ حسین اعلمی، تهران: مکتبه الصدر، ۱۴۱۶ ق.
- قربان زاده، محمد، «تحلیلی نو بر روایات اولین جامع قرآن»، نشریه آموزه های قرآنی، بهار و تابستان ۱۳۹۰ ش، شماره ۱۳، ص ۳ - ۴۳.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، محقق: سید طیب موسوی جزایری، قم: دارالکتاب، چهارم، ۱۳۶۷ ش.
- کردی، محمد طاهر، تاریخ القرآن الکریم، جده، مطبعة الفتح، ۱۳۶۵ ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، محقق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، دوم، ۱۳۸۸ ق.
- کورانی عاملی، علی، تدوین القرآن، قم: دارالقرآن الکریم، بی تا.
- مازندرانی، محمد صالح، شرح الکافی، تهران: المکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۲ ق.
- متقی هندی، علاء الدین علی متقی بن حسام الدین برهان فوری، کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال، مصحح: صفوه السقاء، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار الجامعه لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: مؤسسه الوفاء،

- دوم، ۱۴۰۳ق.
- محمد بن سعد، الطبقات الكبرى، بيروت: دارصادر، بی تا.
  - محمدی ری شهری، محمد و همکاران، شناخت نامه قرآن، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۹۱ش.
  - معارف، مجید، درآمدی بر تاریخ قرآن، تهران: نیا، ۱۳۸۳ش.
  - معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، دوم، ۱۴۱۵ق.
  - _____، تاریخ قرآن، تهران: سمت، ۱۳۸۲ش.
  - _____، علوم قرآنی، قم: مؤسسه فرهنگی تمهید، چهارم، ۱۳۸۱ش.
  - معلم کلایی، شمس الله، «تدوین مصحف یا بازنویسی آیات»، مجله معرفت، سال ۱۳۸۹ش، شماره ۱۵۲.
  - مفید، محمد بن نعمان، المسائل السرویة، محقق: صائب عبد الحمید، بیروت: دار المفید، دوم، ۱۴۱۴ق.
  - مولایی نیا، عزت الله، نسخ در قرآن، تهران: نشر رایزن، ۱۳۷۸ش.
  - نکونام، جعفر، پژوهشی در مصحف امام علی علیه السلام، رشت: کتاب مبین، ۱۳۸۲ش.
  - هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم بن قیس، محقق محمد باقر انصاری زنجانی، قم: دلیل ما، ۱۴۲۲ق.
  - یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصادر، بی تا.